

Т.Бикова

БІЛОГВАРДІЙСЬКИЙ УРЯД В КРИМУ

24 червня 1919 р. з'єднані війська Антанти та Добровольчої армії зайняли Сімферополь, а ще через дві доби вся територія Кримського півострову була зайнята військами А.Денікіна. Одразу ж після того як він прийшов до влади, Денікін розпочав здійснення ряду заходів, покликаних на укріплення на півострові правопорядку. Ще 22 червня були видані правила, згідно яких селяни мали сплачувати орендатору третину свого врожаю зернових, одну шосту овочів та тютюну¹. Була відмінена монополія на хліб, відроджена вільна торгівля. Усі закони, котрі були видані українськими урядами та кримськими крайовими урядами, або впровадженні до життя під час існування на півострові радянської влади були скасовані².

А.Денікін був прихильником "єдиної та неподільної Росії". У власних наказах та приватному листуванні він відмовлявся вживати саму назву "Україна". Після захоплення Херсона й Одеси всі українські землі були поділені на три області: Київську, Харківську і Новоросійську. До складу останньої увійшли Таврійська, Херсонська й Одеська губернії³.

Крим повинен був увійти до складу відродженої Таврійської губернії. Її існування було відновлено за наказом А.Денікіна 25 червня 1919 р. Тепер вона знову включала Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти. Губернатором Таврійської губернії було призначено колишнього члена уряду С.Сулькевича графа В.Татіщева, а на посаду головнокомандуючого губернії (або «головноначальствующого») було призначено генерал-лейтенанта М.Шіллінга⁴.

В руках М.Шіллінга була об'єднана вся військова та цивільна влада в губернії. Під його командуванням знаходилися всі військові частини й вся адміністративна влада, а сам Шіллінг підпорядковувався лише А.Денікіну. Його помічником з цивільних справ вважався губернатор Таврійської губернії⁵.

26 червня В.Татіщев скликав нараду представників земських управ та міського самоврядування⁶. Але вже 29 червня, згідно наказу Денікіна, всі міські думи та земські заклади були розпущені. Було проголошено, що до встановлення в Росії «загальнонародної влади» буде тільки «влада верховного правителя Росії і верховного головнокомандуючого Російською армією адмірала Колчака і його представника на Півдні Росії керівника Добровольчої армії Денікіна»⁷. Торкаючись органів місцевого самоврядування, Денікін зазначав, що невдовзі будуть проведені нові вибори, котрі, однак, повинні були відбуватися вже

згідно нової інструкції. Вона передбачала підвищення вікового цензу виборців до 25 років. Вводився двохрічний ценз осілості, а самі вибори до земств повинні були проводитися двоступінчасто⁸.

Після того, як більшовицькі війська залишили Кримський півострів до керівництва Добровольчою армією звернулися кримські татари з пропозицією відродити Кримську державу. «Міллі-Фірка» висунула перед ним своє намагання створити на півострові власну культурно-національну автономію. Але ці вимоги були проігноровані: 12 серпня 1919 р. Денікін наказав Шіллінгу розпустити Директорію, повернути дореволюційне магометанське духовне управління, котре було підпорядковане Таврійському губернатору й особливу комісію з вакуфів, на чолі якої було поставлено М.Таганського. Була відновлена посада муфтія, на яку було призначено С.Кіпчакського, який був муфтієм ще до революції⁹. Найбільш впливових діячів «Міллі-Фірка» було заарештовано. За ґратами опинилися А.Озенбашли, С.Хаттатов, А.Боданінський, Х.Чапчакчі, А.Хільмі, М.Бадракли, С.Кезлеві та інші¹⁰. Всі ці дії білогвардійського керівництва призвели до того, що вже наприкінці 1919 р. кримсько-татарський національний рух приєднався до ворожих білому руху сил.

Після наступу Добровольчої армії ЦК КП(б)У «з метою посилення керівництва підпільною та партійною боротьбою в тилу денікінської армії» створило Зафронтове бюро (Зафронтбюро) на чолі з С.Косіором. За вказівкою ЦК РКП(б) воно також здійснювало керівництво партійним підпіллям у Криму¹¹, до складу якого входили: С.Просмушкін (Спер), М.Бабахан, О.Бунаков, Б.Горелік (Моїсей)¹². До півострову були надіслані так звані «перевірені кадри», які повинні були «дбати» про «укріплення та розгалуження мережі підпільних груп». Такі групи почали формуватися у Севастополі, Феодосії, Сімферополі, Євпаторії, Керчі, Ялті та інших містах¹³.

Щоб забезпечити порядок на півострові Денікін 30 липня 1919 р.* видав постанову «Особливої наради» про діяльність судово-слідчих комісій. В ст. 1 цієї постанови зазначалося, що всі ті, хто приймав участь у свідомому поширенні і зміцненні радянської влади та захопленні нею державної влади в країні, повинні піддаватися арешту та суду, котрий мав виносити необхідне покарання¹⁴. Одразу ж після прийняття цієї постанови, на території півострова розпочалися арешти більшовиків та тих, хто їм співчував.

* 9 липня 1919 р. денікінське керівництво відновило старий стиль, а при П.Врангелі, починаючи з 3 липня 1920 р., було введено так зване «двустильє» — тобто паралельне використання як старого, так і нового стилей. Через це, в багатьох джерелах з історії білого руху, досить часто трапляється плутанина в датуванні тієї чи іншої події.

Згідно домовленості між Добровольчою армією та Антантою, після початку управління Кримом Денікіним, розпочалося постачання країн Антанти продовольчими товарами. В поєднанні з арештами, котрі проводилися новою владою, це викликало ріст невдоволення серед селян. В Криму розпочався так званий рух “зелених”, які отримали цю назву через те, що переховувалися в численних лісах або горах півострову. За своєю орієнтацією “зелені” поділялися на два табори: пробільшовицькі (“червоно-зелені”) та антибільшовицькі (“біло-зелені”). Пробільшовицький табір “зелених” використовував підтримку більшовицького підпілля в містах та допомогу від їх керівників, які постійно приїжджали з Москви чи Києва.

Антибільшовицький табір був в більш скрутному становищі, оскільки йому доводилося боротися як з військами Добровольчої армії, так і з більшовицьким підпіллям та підпорядкованими йому загонами “червоно-зелених”. Дуже показовою є характеристика, котру дав цим “зеленим” свідок тих подій М.Воронович: “Діючий “зелений” рух не має нічого спільного з бандитизмом, з шайками грабіжників, що переховуються в горах та лісах. Дійсні “зелені” були і є місцевими селянами, повсталими і проти добровольчої, і проти більшовицької влади”¹⁵.

Протягом 1919 р. загони “зелених” завдавали відчутних ударів по силах Добровольчої армії. Так, наприклад, влітку та на початку осені, відволікаючи на себе значну увагу добровольців, вони спромоглися сприяти досить вдалому наступу Червоної армії на півострів¹⁶.

Стан справ в УНР в той час був дуже суперечливим. На її території йшло протистояння багатьох політичних сил – денікінців, петлюрівців, більшовиків, махновців. Головний отаман Директорії С.Петлюра, щоб зкординувати свої дії з Добровольчою армією, спочатку прагнув досягти угоди з Денікіним. Але дотримання Денікіним курсу на відновлення “єдиної та неподільної Росії” вже вкотре призвело до початку ворожнечі між його військами та збройними силами Петлюри. Н.Махно, який також мав віддані йому війська, невдовзі теж почав вести бойові дії не тільки з більшовиками, але й з військами як Денікіна, так й Петлюри. Подібна ворожнеча призвела до того, що великі антибільшовицькі сили боролися один проти одного, що ослаблювало й виснажувало їх. Тому більшовики отримали час і можливість для переформування своїх військ та початку широкого наступу на територію України. Ще на початку липня 1919 р. більшовики оголосили загальну мобілізацію робітників та селян в Червону армію. До її лав забирали всіх юнаків, починаючи з 18 - 19 років. Протягом літа – осені 1919 р. Червона армія декілька разів намагалася здійснити наступ на Україну та Крим.

Цим намаганням сприяв тяжкий стан на півострові. На ґрунті виснаження і голоду в кримських містах почали виникати різні епідемії. Подібний стан речей приводив до зростання невдоволення серед населення Криму. Це, в свою чергу, сприяло полегшенню завдання більшовицького підпілля. Наприкінці 1919 р. в Криму була створена велика об'єднана більшовицька підпільна організація, в яку увійшли групи з всіх міст півострову. Ця організація почала створювати нові партизанські загони.

Після провалу походу Денікіна на Москву війська Червоної армії упритул підійшли до Криму. 9 листопада ЦК КП(б)У надіслав підпільним парткомам та ревкомам директиву, в якій говорилося про необхідність масового виступу партизан, який повинен був полегшити наступ більшовицької армії¹⁷. Для об'єднання спільних дій всіх організацій був створений Кримський обласний військово-революційний комітет на чолі з секретарем Кримського обкому М.Бабаханом¹⁸. Крім нього в комітет увійшли С.Просмушкін (Спер), Б.Горелік, О.Бунаков і Федорова¹⁹.

В середині листопада 1919 р. майже весь Крим був охоплений хвилею повстань. 13 грудня начальник Таврійської губернської карно-розшукуючої управи полковник Астраханцев повідомляв Таврійському губернатору про активізацію діяльності підпільних більшовицьких організацій. Як приклад він описував стан справ у Севастополі: "В Севастополі є декілька більшовицьких організацій, які, використовуючи тимчасові невдачі на фронті, намагаються зв'язатися з сільськими партійними осередками для сумісної підготовки до збройного повстання"²⁰.

В цей час Червона армія вела в Північній Таврії досить успішні бої. Перспектива того, що невдовзі в Криму буде встановлена радянська влада, здавалася дуже близькою. 20 грудня 1919 р. ЦК РКП(б), обговорюючи питання Криму, прийняв постанову, в якій зазначалося: "В світлі майбутнього звільнення і відновлення Кримської республіки, доручити комісії у складі Д.Ульянова, Ю.Гавена та Максимовського відібрати політробітників для Криму та підготувати тези про завдання партії і радянської влади в Криму"²¹. Для "надання допомоги кримським товаришам" ЦК РКП(б) надіслав до півострову чергову групу партійних активістів²².

Наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. розвідка Добровольчої армії здійснила ряд арештів провідних підпільних груп в Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Євпаторії, Ялті, Керчі та інших містах півострові. Це призвело до того, що на початку 1920 р. Кримський обком був змушений розпочати формування нових підпільних ревкомів, котрі повинні були зосередити у власних руках майже всю військову роботу і розпочати підготовку до збройного повстання²³. В лютому 1920 р. ЦК

РКП(б) затвердив склад створеного в Мелітополі Бюро Кримського обкому та Кримревкому²⁴.

Наприкінці 20-х років один з найвпливовіших учасників тих подій Ю.Гавен так згадував ці події: “Коли білі армії зазнали поразки під Орлом і швидко покотилися назад, у Москві в ЦК РКП(б) було поставлене питання про утворення Кримського й Українського радянських урядів. У ЦК питання про Кримську республіку було поставлене мною і Д.Ульяновим. Нами були написані тези про те, як у Криму конкретно реалізувати національну політику нашої партії. Ці тези були прийняті політбюро і воно доручило оргбюро створити партійне і радянське керівництво для майбутньої Кримської радянської республіки. Тоді ж ЦК було утворено бюро Кримського обласного комітету в складі: тов. Гавена, Ветошкіна і Ульянова. Також був утворений кримський революційний комітет у складі: Гавена, Ветошкіна та Ульянова і двох татарських працівників С.Меметова і С.Ідрісова. Ми отримали доручення приїхати в прифронтову смугу і створити там апарат для Кримської радянської республіки, щоб зараз же після заняття Криму (у швидкому занятті Криму в Москві були упевнені) ми могли б почати в Криму й партійну, й радянську роботу, маючи вже підготовлені основні кадри працівників як по радянської, так і по партійній лінії”²⁵.

Війська Денікіна після поразки відступали трьома групами: перша – на південно-схід, на Північний Кавказ, друга – на південно-захід, в район Одеси і третя – на південь, в Крим. До Криму відступала група військ генерала Я.Слащова чисельністю близько 4 тис. осіб. При допомозі артилерії військових кораблів союзників вони закріпилися на Перекопі. Невдовзі з-під Одеси та з Кубані прибуло підкріплення, після чого сили добровольців склалися з найбільш боєздатних частин Добровольчої армії: Корніловська, Марковська, Алексеєвська і Дроздовська дивізії та частин донських та кубанських козаків. З’єднані сили добровольців відбили здійсненій у січні – березні 1920 р. більшовицький наступ.

Ситуація, що склалася на середину лютого 1920 р. призвела до того, що А.Денікін був вимушений піти на урядову реформу. Згідно з домовленостями з Верховним Козачім Колом він створив Південно-руський уряд, в якому йому відводилося місце голови. Перед головнокомандуючим Добровольчою армією були відповідальні військово-морський міністр та міністр шляхів сполучення, він мав право розпуску законодавчої влади. До складу уряду увійшли: М.Мельніков (голова Ради міністрів, голова Ради керуючих відділами Донського уряду (Кругу), генерал-лейтенант О.Кельчевський (військово-морський міністр, начальник штаба Донської армії), В.Зеєлер (міністр внутрішніх справ), генерал від кавалерії М.Баратов (міністр закордонних справ),

В.Краснов (міністр юстиції), П.Агеєв (міністр землеробства), М.Бернадський (міністр фінансів), Л.Зверєв (міністр шляхів сполучення), Ф.Леонтович (міністр торгівлі і промисловості), Ф.Сушков (міністр народної освіти), М.Долгополов (міністр охорони здоров'я), М.Чайковський (міністр пропаганди), Я.Щупляк (міністр продовольства), І.Мірцев (керуючий справами)²⁶. Під юрисдикцію цього уряду підпадав й Крим.

Програма цього уряду декларувала: єдність Росії, скликання Установчих зборів, майбутній федеративний устрій Росії, парламентаризм (якому належить вся повнота законодавчої влади, а також йому же підпорядковується вся військова влада), принцип народоуправління (але без загального і рівного виборчого права), відповідальність міністрів перед парламентом і призначення їх главою держави з погодженням з парламентом, право вето голови держави (але з третього разу законопроект всі рівно повинен був прийматися)²⁷.

Серед всього населення півострова, окрім кадетів, визнання цей уряд не отримав. Як пізніше зазначав А.Денікін: «В народі і в армії поява нового уряду не була сприйнята ніяким образом. Багато рядових обивателів лише багато часу по тому, в еміграції, довідалися про його існування»²⁸.

Протягом січня – березня 1920 р. фактичним диктатором був генерал Я.Слащов. Накази генерала повинні були виконуватися без жодного заперечення. Жорстокими засобами він намагався підняти боєздатність свого війська та закріпитися на півострові. Адже всередині Добровольчої армії набули велике розповсюдження такі пороки як п'янство, мародерство, спекуляція та ін. Так, генерал-лейтенант Макаренко в своїй доповідній записці до Денікіна писав, що деякі генерали (наприклад, В.Май-Маєвський, Санніков, В.Покровський, Міллер та ін.) втратили "будь-яку довіру та повагу, й здобули репутацію руйнівників не тільки тилу, але й армії"²⁹. Слащов видав багато наказів, спрямованих на покращення становища в лавах свого війська, в тому числі: про організацію військово-польових судів, про заборону спекуляції, азартних ігор та безконтрольного продажу вина, про збільшення покарання за взятки, про негайне піддавання арешту осіб, котрі з'являлися в людних місцях у нетверезому стані, про негайне віддання під арешт за таємний вивіз хліба за межі півострову та ін.³⁰.

Останньою краплею невдоволення став бунт командира 1-го добровольчого Корніловського полка капітана М.Орлова, який разом зі своїми однодумцями, виступив з вимогами проведення значних реформ в Добровольчій армії, спрямованих на "викорінення негативних явищ, що виникли в її лавах"³¹.

18 березня 1920 р. відбулася подія, котра згодом призвела до великих змін в стані Добровольчої армії. До ставки Денікіна приїхав генерал О.Кутепов, який заявив, що добровольчій корпус вже більш не довіряє генералу Денікіну. Ця звістка змусила Денікіна скласти повноваження командуючого Добровольчою армією. 20 березня в Севастополі відбулося засідання військової ради, на якому вирішувалося питання про призначення нового керівника. Рада одногосно висловилася за генерал-лейтенанта П.Врангеля як спадкоємця головнокомандуючого. 21 березня Денікін підписав наказ про зняття з себе повноважень та призначення генерала Врангеля Верховним правителем та Головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії. Наступного дня А.Денікін на борту англійського міноносця емігрував за межі країни³².

Таким чином наприкінці березня 1920 р. на чолі Добровольчої армії став П.Врангель.

Не можна не погодитися з думкою дослідників братів Зарубіних про те, що П.Врангель був єдиним з вождів білого руху, який взявши владу, вже мав чітку програму дій на найближче майбутнє, причому програму розгорнуту, котра охоплювала всі сторони життя³³. Він добре усвідомлював помилковість і прямолінійність курсу, який впроваджував його попередник, а тому від самого початку намагався виправити найбільш одіозні помилки Денікіна.

На початку свого керівництва армією Врангель зайнявся викориненням всіх безчинств. Він провів реорганізацію війська, віддав під суд злісних порушників порядку Учасник тих подій Н.Савіч свідчив: «В Криму не було ні погромів, ні грабунків з боку військових частин, котрі регулярно отримували своє постачання і не були змушені вдаватися до самозабезпечення, що було одною з найбільш волаючих язв 1919 року»³⁴.

Протягом квітня – травня 1920 р. під керівництвом Врангеля опинилася боєздатна армія. Всі війська були зведені у чотири корпуси: перший армійський під командуванням генерала О.Кутепова в складі Корніловської, Марковської, Алексеєвської та Дроздовської піхотних дивізій; другий армійський – генерала Я.Слащова в складі 13 і 34 піхотних дивізій та віддільної кавалерійської Терсько-Астраханської козачої бригади; Донський корпус генерала Ф.Абрамова в складі першої, другої і третьої донських дивізій зі звідним корпусом генерала П.Пісарєва у складі першої і третьої кубанських та чеченських дивізій. Згодом був ще сформований кінний корпус, котрий складався з двох дивізій під командуванням генерала Бабієва. Крім того в розпорядженні Врангеля знаходилися повітряна ескадрилья під командуванням генерала Ткачова і залишки Чорноморського флоту під командуванням

віце-адмірала М.Сабліна (лінкор «Воля», три крейсера, 9 міноносців та дрібні судна)³⁵. К літу 1920 р. загальна чисельність військ Врангеля (згідно різних відомостей) доходила від 25 до 50 тис. солдатів та офіцерів³⁶. Але кадрових ("старих") добровольців у складі Добровольчої армії було дуже мало. Вже к липню 1920 р. більш 80 % бойового солдатського составу було поповнено з колишніх полонених червоноармійців³⁷.

Держави Антанти та США визнали Врангеля керівником уряду і встановили з ним дипломатичні відносини. Вони почали постачання для Добровольчої армії зброї, боєприпасів, військової техніки та ін.

Врангель намагався встановити тісні стосунки зі всіма антибільшовицькими силами. В одному з своїх перших інтерв'ю представникам преси від 9 квітня 1920 р., він розкритикував політику, котру впроваджував його попередник, заявивши, що "стратегія була принесена в жертву політиці, а політика нікуди не годилась". П.Врангель підкреслив, що «замість того, щоб об'єднати всі сили, котрі поставили собі за мету боротьбу з більшовиками і комуною... учасники Добровольчої армії бились і з більшовиками, і з українцями, і з Грузією і з Азербайджаном, і лише трохи не вистачило, щоб почати битися з козаками, які складали половину нашої армії»³⁸.

На відміну від вже усталеного правила білих не визначати наперед, яким буде майбутній державний устрою країни, П.Врангель відстоював ідею «тактичного федералізму». На його думку, прямолінійність А.Денікіна призвела до того, що гасло «єдина і неподільна Росія» мало наслідком роз'єднання антибільшовицьких сил. «Широка автономія», за П.Врангелем, мала бути наслідком вільно заключного договору на основі спільності економічних інтересів³⁹. 20 вересня 1920 р. під час зустрічі з однією з численних українських делегації він заявив, що в основі його політики лежить федералізм⁴⁰. Декларування цього важливого гасла повинно було розширювати коло потенційних прибічників режиму П.Врангеля серед інших народностей.

Невдачі, з якими постійно зіштовхувався А.Денікін у боротьбі з українським селянським рухом, спонукали П.Врангеля одразу визначити своє ставлення до нього. 13 червня 1920 р. головнокомандуючий ЗСПР видав наказ за № 31/30, в якому вимагав від своїх командирів «рахуватися з повстанськими загонами Махна»⁴¹ й у випадку зустрічей з антирадянськими силами не застосовувати військової сили. Врангель сподівався таким чином схилити його до співпраці на основі спільності ворогів і завдань – боротьби за інтереси народу проти "комуни". Він підкреслював: «Нам по дорозі з цими російськими людьми, котрі, як і ми, чесно прагнуть повалити купку насильників-більшовиків, які обманом захопили владу»⁴².

Позиція П.Врангеля щодо українського національного руху також різко відмінялася від поглядів, котрі застосовував А.Денікін під час свого керівництва Добровольчою армією. Вона була продемонстрована у виданій 25 серпня 1920 р. «Відозві Головнокомандуючого до українців». Хоча вона нагадувала денікінську «До населення Малоросії», проте значно відрізнялася від останньої. П.Врангель не став звинувачувати український національний рух у «зрадництві» та «розкольництві», а натомість підкреслював на спільності і завдань обох рухів: боротьби «за щастя, свободу і велич Батьківщини» проти ворогів, які «утискають віру, народність і надбання». Вказуючи на «братський союз» з козацтвами Дону, Кубані, Тереку і Астрахані, барон закликав до єднання, в якому вбачав порятунок обох рухів. На відміну від офіційного вжитку назви «Малоросія» щодо української території, котру впроваджував А.Денікін, П.Врангель, використовував назву «Україна». Врангель визнавав право українського уряду боротися за «рідну Україну» і не протиставляв її «єдиній Росії»⁴³.

Але С.Петлюра, орієнтуючись на Польщу, не бажав мати з Верховним правителем жодних справ. Майже так само поступив й Н.Махно, який, хоча й декілька разів розстрілював надісланих Врангелем «парламентерів», проте остаточного рішення так й не прийняв, зайнявши вичікувальну позицію.

Крім того, Врангель намагався встановити дружні відносини з кримськотатарським рухом. Було відновлено випуск забороненої при Денікіні газети «Міллет», з'явилася газети «Голос кримських мусульман», припинилися арешти активістів «Міллі-Фірка». Однак, при всьому цьому, Врангель рішуче відмовився виконати вимогу кримських татар щодо відновлення їх незалежної держави. Законопроект про самоуправління татар так ніколи не був схвалений урядом Півдня Росії⁴⁴.

В квітні 1920 р. розпочалася війна більшовиків з Польською республікою. Можливості воювати на два фронти у Червоної армії не було, а тому вони прийняли рішення про припинення наступу на Крим. Це дало уряду Врангеля можливість зміцнити свою владу.

З початку свого перебування на посаді Верховного правителя Врангель розпочав створення законодавчого органу влади. З 29 березня по 9 квітня під його керівництвом існувала Рада начальників управління при Головнокомандуючем (Правителі) Збройними силами Півдня Росії. 9 квітня 1920 р. П.Врангель об'явив склад новосформованого уряду — Уряду Півдня Росії. Головою уряду та помічником Правителя (тобто П.Врангеля) став О.Кривошеїн, начальником управління закордонних справ — П.Струве, начальником управління юстиції — М.Таганцев, начальником військового управління — генерал-лейтенант В.Вязьмітінов,

начальником морського управління – адмірал М.Саблін, начальником управління торгівлі і промисловості – В.Налбандов, міністром начальником управління фінансів Бернадський, начальником управління внутрішніх справ – С.Тверський, начальником управління землеустрою – Г.Глинка. Державним контролером було призначено Н.Савича⁴⁵.

Першим заходом уряду Врангеля був наказ про видачу робітникам Севастополя з інтендантських складів продовольства. Був збільшений оклад чиновників.

20 травня 1920 р., перед початком широкого наступу на Північну Таврію з Криму, Врангель видав наказ і відозву до "руських людей", в якому зазначалося, що Російська армія йде звільнювати рідну землю від "червоної нечисти". Разом з тим Врангель обіцяв надати повне пробачення всім тим, хто "заблукав", якщо вони повернуться до білого руху⁴⁶.

25 травня Верховний правитель видав наказ про порядок повернення землі власникам. В ньому зазначалося, що землею повинні володіти "на засадах міцно закріпленої приватної власності якомога більша кількість осіб, які можуть вкладати в неї свою працю". Посередником між великими землеволодіннями та новими власниками повинна бути держава⁴⁷. 7 червня був надрукований "Закон про землю", який передбачав викуп у землевласників землі за рахунок держави, після чого вона повинна була за плату передаватися у власність селянам. Маєтки, площа яких дорівнювала 400 - 600 дес., викупу не підлягали. Ціна 1 дес. землі встановлювалася у розмірі п'ятикратної вартості середньорічного врожаю, котрий був отриманий з десятини. Для викупу надавалася розстрочка на 25 років⁴⁸.

"Закон про землю" залишився майже нікому не відомим практично на всій території Криму. Його текст було надруковано у дуже малий кількості примірників. Тому, за словами свідка тих подій, населення півострову не тільки "не було проникнуто свідомістю про блага та переваги реформ, але у пануючій більшості випадків взагалі не мало жодного уявлення про нього"⁴⁹.

Рішення земельного питання в світлі подій, що розвивалися, було б дуже важливим. Але цей закон був пристосований до умов мирного часу, а не часу громадянської війни. Один з учасників розробки цього закону В.Оболенський у своїх мемуарах писав: "Я глибоко переконаний й зараз, що коли б земельний закон, хоча б у тому вигляді, в якому він був виданий генералом Врангелем 25 травня 1920 р., був виданий генералом Денікіним 25 травня 1918 р. – підсумки громадянської війни були б зовсім іншими"⁵⁰.

Господарський стан півострову був дуже важким. Тимчасове "володарювання" різних урядів, котрі змінювали один одного та дуже мало турбувалися про розбудову економіки краю, призводило до тотального вивозу з Криму всього що тільки можна було вивезти. Такий стан зберігався й після приходу до влади Врангеля. За даними митниць за перше півріччя 1920 р. через Євпаторійський порт було вивезено 20 тис. пудів ячменя, 50 тис. пудів солі, майже 3 тис. пудів вовни⁵¹.

Нестача продуктів невдовзі призвела до нового спалаху епідемій холери, тифу, цинги та ін. Паперові гроші дуже швидко знецінювалися. З лютого до жовтень 1920 р. було випущено нових грошей на суму 157 480 860 000 руб., а з 15 жовтня по 15 листопада ще додатково було надруковано грошей на суму в 115 млн. руб.⁵²

Швидке знецінювання грошей призводило до росту вартості продовольчих товарів. Для прикладу наведемо таблицю зростання цін на продовольство в 1920 р.⁵³:

Назва продуктів	1920 р., в руб.			
	Квітень	Червень	Жовтень	Збільшення вартості за 6 місяців
Хліб, 1 фунт	35	125	500	в 14 разів
М'ясо, 1 фунт	350	900	1 800	в 5
Сало, 1 фунт	—	3 750	7 000	—
Масло, 1 фунт	1 550	2 650	8 000	в 5
Цукор, 1 фунт	1 000	1 700	9 000	в 9
Молоко, 1 літр	200	350	2 500	в 12,5
Яйця, 1 дес.	375	1 100	10 000	в 26
Дрова, 1 пуд.	200	700	3 946	в 20
Мило, 1 фунт	600	2 250	5 500	в 9

Згідно підрахунків, зроблених профспілками Криму, прожитковий мінімум в квітні 1920 р. дорівнював 61 072 руб., в травні – 149 927 руб., а в жовтні вже 534 725 руб.⁵⁴.

Такий стан речей невдовзі призвів до росту серед населення півострову нової хвилі невдоволення. Небажання місцевого населення йти в армію призводило до того, що кількість «зелених», які переховувалися в горах та лісах починаючи з 1920 р. почала швидко зростати.

Ці настрої цілком використала більшовицька парія для нової спроби підкорити собі Крим.

Після припинення наступу Червоної армії в квітні 1920 р. більшовики почали впроваджувати нову мережу підпільної організації. В червні, згідно з рішенням ЦК РКП(б), було ліквідовано створені Москвою раніше Кримські обком та ревком, а все керівництво кримськими справами було передано до рук ЦК КП(б)У⁵⁵. Завдяки діяльності ЦК КП(б)У був створений Кримський підвідділ Закордонного відділу (Закордот). Для того, щоб його роботу якнайтісніше зв'язати зі штабом Південного фронту, по узгодженню з М.Фрунзе, головою Кримського відділу було призначено начальника реєстрота Південного фронту Ф.Маркуса, а його заступниками – Ю.Гавена і Немченка. На Кримський підвідділ Закордота було покладено керівництво всієї партійною роботою на півострові⁵⁶.

21 липня на засіданні колегії Закордота, після доповіді про виконану в Криму роботу, було прийнято постанову про призначення командуючим повстанськими силами Криму О.Мокроусова та про з'єднання вищого керівництва революційною роботою (партизанською та політичною) в Криму в руках трійки у складі М.Бабахана, О.Мокроусова і Федоровой. В вересні Закордот ЦК КП(б)У надіслав до Криму на підпільну роботу 15 "досвідчених" комуністів, а Кримському обласному комітету було передано 1 млн. 600 тис. руб. в романівській валюті, 4 кулемети, 26 ручних гранат, декілька гвинтівок та 8 тис. патронів⁵⁷.

Протягом червня – липня 1920 р. створені більшовиками партизанські загони проводили бойові операції, захоплювали обози зі зброєю і боєприпасами, руйнували лінії зв'язку. Незабаром з розрізнених партизанських загонів була створена єдина більшовицька Повстанська армія. Подібні дії призвели до того, що командування Добровольчої армії було змушене створювати спеціальну тилову армію та бойовий штаб для боротьби з партизанами – більшовицькою Повстанською армією і "зеленими"⁵⁸.

Тим часом ЦК РКП(б) через своїх зв'язних продовжував надавати кримським більшовикам необхідні вказівки. 19 серпня 1920 р. він надіслав ЦК КП(б)У директиву про виділення на цю частину фронту "кращих робітників, здатних підняти боєздатність частин, укріпити тил, повести боротьбу з дезертирством та бандитизмом"⁵⁹.

1 вересня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло директиву, в якій вимагало "надати військовому відомству директиву захопити Крим до початку зими"⁶⁰. Для виконання цієї директиви всі загони

Повстанської армії були зведені в три "полки".* До жовтня 1920 р. кількість партизан збільшилася з 3 до 5 "полків"⁶¹.

21 вересня, згідно наказу ЦК РКП(б), Реввійськрада утворила Південний (Кримський) фронт на чолі з М.Фрунзе. До його складу увійшли 6, 13 і 2 Кінна армії. Вже 27 вересня Фрунзе приступив до формування штабу фронту. Він віддав наказ, в якому висловлювалося намагання розбити ворога й зайняти Крим будь-яким чином до початку зими⁶².

Наприкінці жовтня армії Південного фронту перейшли до загального наступу. З 28 жовтня по 2 листопада військові дії йшли на території Північної Тавриди. Частини Червоної армії, використавши те, що укріплення Перекопу не були збудовані до кінця, прорвали оборону та почали наступ на територію Кримського півострову. Свідок цих подій Валентинов описував те, що відбувалося в той час таким чином: "Замість підготовлених до осінньої сльоти та зимової стужі окопів були майже всюди традиційні російські канали. Бліндажами... володів на початку осені лише один Перекопський вал. Залізниця, необхідна для підвозу до Перекопу снарядів та постачання, не була завершена навіть у четвертій своїй частині... Довгочасних артилерійських укріплень на перешийку не було зовсім. При перетині Перекопу з півдня на північ, від Юзуня до Перекопського валу, налічувалося на початок осені всього 17 рядів дротових загороджень... Лавина противника кинулася з двох напрямків: на Вірменськ, в глибокий тил, і переходячи ще раз вбхід Сиваш – по напрямку головної оборонної лінії – в тил захищаючої її Дроздовської дивізії. Тут відбувся передостанній небувало-жорстокий та кровопролитний бій"⁶³.

Велику роль у падінні «білого Криму» відіграв Н.Махно. Протягом всього вересня тривали переговори між ним та більшовиками. Під час цих переговорів більшовики вели діяльну агітацію серед махновців для того, щоб залучити їх до активного виступу проти Врангеля. Дуже широко вони застосовували факт смертного вироку отаману Володін, якій свого часу був винесений білими^{**64}. Згодом довготривалі переговори завершилися підписанням угоди. 2 жовтня 1920 р. у Старобельську Н.Махно від імені голови ради Революційної-повстанської армії

* Для того, щоб сховати дійсну, досить невелику, чисельність більшовицьких військ, останні почали йменувати партизанські загони — полками.

** Отаман Володін, якій свого часу отримав від білих дозвіл формувати повстанський збройний загін для ведення боротьби у тилу червоних військ, розпочав використовувати цей загін лише для здійснення нальотів та грабунків мирного населення. Тому невдовзі його було заарештовано та страчено.

України (махновців) підписав з урядом Радянської України угоду про союз та співробітництво.

З 12 жовтня махновська армія була залучена до бойових дій проти Врангеля. У ніч на 8 листопада махновці у складі 6-ї армії форсували Сиваш. Ця подія призвела до виходу військ Південного фронту в тил перекопським укріпленням, і сприяла успіху всієї Кримської операції.

Після цього війська Червоної армії попрямували на територію півострову. 13 листопада більшовики захопили Сімферополь, 14 листопада – Феодосію, 15 листопада – Севастополь, 16 листопада – Джанкой і Керч, 17 листопада – Ялту.

Одночасно з наступом Червоної армії активізували свої дії більшовицькі партизанські загони, які організовували диверсії, напади на гарнізони, зривали перебазування нових підкріплень для Добровольчої армії до лінії фронту.

16 листопада 1920 р. М.Фрунзе телеграфував В.Леніну про ліквідацію Південного фронту. Тим часом війська Добровольчої армії під командуванням П.Врангеля готувалися до евакуації.*

¹ Борьба за Советскую власть в Крыму. – Сборник документов и материалов. – Т. 2. – С. 217.

² Державний архів автономної республіки Крим (Далі - ДААРК. – Ф.-Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1;

³ ДААРК. – Ф.-Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 12 а. – Арк. 4.

⁴ ДААРК. – Ф.-Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1 зв.; Загородский Ф.С. Борьба з деникинщиной и интервенцией в Крыму. – Симферополь, 1940. – С. 96.

⁵ Таврический день. – 1919. – 1 июля.

⁶ Загородский Ф.С. Борьба з деникинщиной и интервенцией в Крыму. – Симферополь, 1940. – С. 95.

⁷ ДААРК. – Ф.-Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1; Таврический день. – 1919. – 16 (29) июня.

⁸ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. – С. 214.

* Слід зазначити, що евакуацію військ з Криму, котра була проведена Врангелем, пізніше вивчали в усіх закордонних військових академіях як зразок проведення військової операції. Врангель виконав надане їм «русському народу» слово, й вивіз з півострова всіх, хто хотів евакуюватися. Він особисто об'їхав всі порти Криму, щоб прослідкувати за тим, щоб всі бажачи мали змогу покинути півострів. Крім того, складність його завдання посилювалася тим, що з числа союзників допомогу армії Врангеля надали лише французи.

-
- ⁹ ДААРК. – Ф.-Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2 зв; Загородский Ф.С. Борьба з деникинщиной и интервенцией в Крыму. – Симферополь, 1940. – С. 97;
- ¹⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Вказ. праця. – С. 221.
- ¹¹ Хроника революционных событий в Крыму. – С. 141.
- ¹² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Вказ. праця. – С. 223.
- ¹³ Надинский П.Н. Названа праця. – Ч. 2. – С. 205 - 206.
- ¹⁴ Гражданская война на Украине. 1918 — 1920 гг. – Сборник документов в 3-х томах, 4-х книгах. – Т. 2. – К., Наукова думка, 1967. – С. 428.
- ¹⁵ Воронович Н.В. “Зелёные” повстанцы на черноморском побережье. // Деникин – Юденич – Врангель. – С. 171.
- ¹⁶ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. – С. 213.
- ¹⁷ Хроника революционных событий в Крыму. - С. 145.
- ¹⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. - С. 84.
- ¹⁹ Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства в Крыму. - С. 93.
- ²⁰ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. - Т. 2. - С. 224 - 226.
- ²¹ Очерки истории Крымской областной партийной организации. - С. 86.
- ²² Хроника революционных событий в Крыму. - С. 148.
- ²³ Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. - С. 216.
- ²⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации. - С. 86.
- ²⁵ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 312. - Арк. 186 – 187.
- ²⁶ Состав правительств Крыма периода гражданской войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. - 1995. - № 11. - С. 14 - 15.
- ²⁷ Шуранова Е.Н., Зарубин А.Г. К вопросу о Южнорусском правительстве. // Крымский контекст (Симферополь). – 1994. - № 4. – С. 31.
- ²⁸ Цит. за кн.: Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Вказ. праця. – С. 213; Деникин А.И. Поход на Москву. («Очерки русской смуты»). – К.. 1990). – С. 209.
- ²⁹ Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С.2 19.
- ³⁰ ДААРК. – Ф.-Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 5 - 6 зв.
- ³¹ Загородский Ф.С. Борьба з деникинщиной и интервенцией в Крыму. – Симферополь, 1940. – С. 120.
- ³² Валентинов А.А. Крымская эпопея. // Деникин – Юденич – Врангель. - С. 351 - 353.
- ³³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Вказ.праця. – С. 267.
- ³⁴ Цит. за кн.: Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. – С. 270.
- ³⁵ Там само. – С. 283 - 284.
- ³⁶ Там само. – С. 284; Надинський П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 225.
- ³⁷ Валентинов А.А. Вказ. праця. - С. 369.
- ³⁸ Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). – Т. 2. – М.: ТЕРРА, 1992. - С. 73 - 74.
- ³⁹ Там само. – С. 259.
- ⁴⁰ Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К., Таксон, 2002. - С. 58.

-
-
- ⁴¹ Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність. - С. 181.
- ⁴² Цит. за кн.: Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917 — 1920 рр.). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 153 – 154.
- ⁴³ Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917 — 1920 рр.). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 156:
- ⁴⁴ Зарубин А.Г. К истории Милли-Фирка (Национальной партии). // Крымский музей. – 1994. - № 1. - С. 44.
- ⁴⁵ Состав правительств Крыма периода гражданской войны. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. - 1995. - № 11. - С. 15; Валентинов А.А. Вказ. праця. - С. 361; Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 227.
- ⁴⁶ Валентинов А.А. Вказ. праця. - С. 357.
- ⁴⁷ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. - Т. 2. - С. 247 - 248.
- ⁴⁸ Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 228.
- ⁴⁹ Валентинов А.А. Вказ. праця. - С.3 63.
- ⁵⁰ Оболенський В. Крым при Врангеле. // Деникин – Юденич – Врангель. - С. 389 - 390.
- ⁵¹ Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 229.
- ⁵² Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 230.
- ⁵³ Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 230.
- ⁵⁴ Надинский П.Н. Вказ. праця. - Ч. 2. - С. 230.
- ⁵⁵ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 27.
- ⁵⁶ ДААРК. – Ф.-П. 150. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 194.
- ⁵⁷ Хроника революционных событий в Крыму. - С. 160 - 161.
- ⁵⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. - С. 91, 98.
- ⁵⁹ Хроника революционных событий в Крыму. - С. 162.
- ⁶⁰ Там само. - С. 163.
- ⁶¹ Очерки Крымской областной партийной организации. - С. 93.
- ⁶² Хроника революционных событий в Крыму. - С. 165.
- ⁶³ Валентинов А.А. Вказ. праця. - С. 380, 384.
- ⁶⁴ Последние дни Крыма. (Впечатления, факты и документы). // Крымский архив. - 1996. - № 2. - С. 48.